

Н.В. Рудницька

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України Житомирського
державного університету імені Івана Франка

**До історії геноциду євреїв та ромів на Житомирщині
в роки гітлерівської окупації (на матеріалах архіву
Управління СБУ в Житомирській області)**

Після проголошення незалежності Україна стала на шлях демократичних перетворень. Одним з найважливіших завдань багатонаціональної держави стало виховання толерантності як універсального принципу людської життєдіяльності та поваги до людини незалежно від її етнічної належності, гуманізму, патріотизму. Дослідження усних та писемних джерел з історії України ХХ ст. активізувались та поглибились. Найчастіше характерними рисами досліджень стали об'єктивність та неупередженість. Буремні та доленосні події початку ХХІ ст. на теренах України засвідчили важливість знання історичної правди для народу, для набуття досвіду в будівництві нової демократичної держави.

Історія Голокосту євреїв на Житомирщині в часи нацистської окупації є об'єктом вивчення істориків та краєзнавців вже близько 25 років. Вагомий внесок у дослідження Голокосту на житомирських теренах зробили історики та краєзнавці О. Круглов, С. Єлісаветський, В. Гросманн, Г. Фельдман, Л. Коган, О. Іващенко, В. Студінський. Геноцид ромів практично не висвітлено за браком документів, адже після звільнення України злочини проти циган були задокументовані, як проти «радянського населення». За останні десятиліття проблему специфіки геноциду ромів на українських землях досліджували Н. Бессонов, Н. Зіневич, П. Григориченко.

Радянська історіографія з проблем Другої світової війни нараховує величезну в декілька десятків тисяч досліджень, але геноцид ромів і євреїв

розглядався лише в контексті знищення радянського народу, тому важко оперувати цифрами.

Житомирська область була атакована в перші години німецько-радянської війни. На світанку 22 червня 1941 р. гітлерівська авіація бомбардувала Житомир, Коростень, Овруч, аеродром в Скоморохах. Німецькі війська просувалися дуже швидко, тому більшість єврейського населення евакуюватись на схід не встигла. Мобілізовані євреї-чоловіки вливалися, як правило, до складу тих частин, які напередодні війни стояли в Житомирській області. 6 липня евакуацію було завершено, адже фронт тепер проходив по лінії Новоград-Волинського укріпрайону. 9 липня частини 3 моторизованого німецького корпусу без бою зайняли Житомир. Почалося встановлення гітлерівського окупаційного режиму, невід'ємною частиною якого був антисемітизм. Разом з єврейським населенням знищувались і роми. За матеріалами перепису населення 1939 р. в Україні мешкало євреїв – 1 532 776 чол., а ромів – 10 443. Кількість не співставна, а долі схожі.

Щодо євреїв та ромів окупанти не вели точної статистики. Щоб вбивства та пограбування людей здійснювати організовано, за планом, за графіком, німці провели перепис населення 1 жовтня 1941 р. Ці матеріали збереглися у Державному архіві Житомирської області у фонді 1153. Щоб приховати злочини проти людяності гітлерівці вдалися до фальсифікації. У справах фонду відсутні первісні опитувальні листи, адже більшість євреїв і ромів вже розстріляли, або планувалося зробити це найближчим часом.

За расистською теорією А. Гітлера євреї підлягали повному винищенню, тим більше, що євреї Житомирщини були довгий час під владою більшовиків, а, значить, це були «більшовицькі євреї», які, як вважали гітлерівці, становили основу радянської влади і рушійною силою світової революції. На Житомирщині за переписом 1939 р. мешкало 125 607 євреїв (7,4% від загальної чисельності населення). До початку червня 1941р. єврейське населення збільшилося за рахунок природного приросту та біженців із західних областей та окупованої Польщі. Згідно з матеріалами «Комиссии по учету ущерба,

нанесенного німецько-фашистськими загарачиками» (фонд 2636 Державного архіву Житомирської області) знищено 75 764 євреїв, але це тільки ті громадяни, які були мешканцями Житомирщини. Скільки загинуло євреїв із західних територій України, Польщі, громадян Угорщини та Румунії в таборах праці вже ніхто не підрахує.

Рахувати загиблих ромів набагато важче. На українських теренах було знищено більше 10 тис. ромів. Серед циган Житомирщини найбільше було представників групи ловаре, невелика кількість – серви. Більшість ромів Житомирщини були кочовими, тому і швидко знищеними. Розстріляні були і табори, які вийшли із Західної України. По всій території Житомирської області є місця поховань євреїв та ромів в лісах, на околицях сіл та містечок.

Аналізуючи специфіку геноциду ромів на українських землях Н. Зіневич зазначала: «Репресивна політика щодо ромів, окрім директив центральної влади, мала чисельні регіональні відмінності реалізації, інколи базовані на місцевих ініціативах, і не можна казати про однозначно спрямовану та однакову за реалізацією антиромську кампанію» [1, с. 156].

Гітлерівська окупаційна влада щодо ромів на Житомирщині мала свої регіональні відмінності реалізації. Для них не створювались гетто та табори праці. За свідченнями очевидців, ромів на окупованій Житомирщині розстрілювали безсистемно. Це робили і військові частини Вермахту під час наступу, і гітлерівські загони безпеки. Цигани с. Іванівки Житомирського району пам'ятають про знищення двох таборів ромів між Житомиром і Бердичевом, але ніяких документів з підтвердженням цієї трагедії поки що знайти не вдалося. Ромів розглядали, як «злодіїв», «чужеродних елементів», людей асоціальних поведінкою. Геноцид проти циганського народу називають Порраймос, Самударіпе, Калітраш.

Часто німецькі каральні структури уникали безпосередньої участі в акціях знищення і використовували місцеву поліцію. Тому важливими і актуальними для дослідження геноциду євреїв і ромів на Житомирщині є документи кримінальних справ службовців поліції часів гітлерівського

окупаційного режиму, які зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Матеріали допитів свідків дають додаткову інформацію для дослідників Голокосту, документально висвітлюють антисемітську окупаційну політику в роки Другої світової війни. Свідки катувань і розстрілів євреїв та ромів розповідають про події в містах і містечках Житомирщини, описують тортури, називають іноді імена та прізвища замордованих [2, арк. 62], [3, арк. 26].

Для місцевих мешканців, воїнів в умовах оточення постало питання вибору поведінки і дій. Філософи, психологи, історики, інші вчені вивчали і будуть надалі досліджувати мотиви людської поведінки під час воєн. Гітлерівці та поліцаї найчастіше пояснювали свою поведінку виконанням наказів, хоча спогади очевидці злочинів в документах Державного архіву Житомирської області та архіву Управління СБУ в Житомирській області демонструють, що «винахідливість» катів під час окупаційного режиму говорить про глибокі психологічні фактори, які під дією ідеології перетворюються в агресію, в минулому звичайні люди під впливом шовіністичної істерії стають жорстокими вбивцями. Саме в кримінальних справах поліцаїв, в свідченнях очевидців можна знайти імена і прізвища закатованих євреїв. Так, в документах читаємо, що літом 1941 р. поліцейські арештували 2 сім'ї євреїв в с. Покошево: Шапіро Аксея (2 члена сім'ї) і Зайдвіс Мотю (5 членів сім'ї), відправили в Ємільчинську жандармерію і розстріляли [4, арк. 29].

Під час слідства поліцай спокійно із подробицями розповідав «... Під охороною поліції цигани знаходилися 4-5 днів, потім з розпорядження вахтмайстера з м. Бердичева всіх циган група поліціантів в кількості 15-20 чол. повела на територію цукрового заводу. Коли ми привели їх до озера, зупинились. Через деякий час, один німець по два чоловіки підводив до ями, інший німець з автомату розстрілював. В цей час на машині привезли одну єврейську сім'ю Здвигельських: чоловіка, дружину, сина і німець їх розстріляв. Трупі закопали, одяг з циган не знімали...» [5, арк. 4, 16, 28].

Вражають дикістю дії поліцая Я. Сябрая. 1 травня 1942 р. Я. Сябрай з поліцаями Ружинської райполіції заарештували більше 300 чол. євреїв і розстріляли у дворі колгоспу «Новий світ». У цьому ж місяці він і його колеги збирали єврейських дітей у віці 5-10 років і возили по 20-30 чоловік до місця розстрілу за територію колгоспу «Новий світ». Розстрілювали, і частину закопували живими. На запитання слідчого: «Скільки євреїв було розстріляно під час вашої служби?». Він відповів: «Більше 1000 чол.: на початку травня 1942 р. – більше 400 чол., в червні 1942 р. – більше 300 чол., в жовтні 1942 р. – 200-250 чол., в травні 1943 р. – більше 20 чол.» [6, арк. 3, 4, 16].

Свідки у кримінальній справі поліцая Ф. Кушніра детально розповідали про вбивство більше 300 євреїв у Народичах. Як вранці зібрали все населення і німецький офіцер оголосив, що треба зібрати всіх євреїв в клубі. Поліцаї садовили євреїв на машини, відвозили їх на розстріл, на «Мохове болото», а повернувшись, отримували майно страчених [7, акр. 51].

Поліцаї К. Дударенко та Г. Мицнер навесні 1942 р. в складі групи поліції в поселенні Гординівка Андрушівського району розстріляли 150 єврейських жінок та дітей, які мешкали в гуртожитку [8, арк. 159].

У кримінальній справі [9, арк. 38] зафіксовано, що влітку 1942 р. Янушпільська районна поліція і жандармерія провели облаву, заарештували 40 циган, в тому числі дітей, жінок, літніх людей і розстріляли за цукровим заводом. Разом з ромами розстріляли двох військовополонених і єврейську сім'ю з трьох осіб. В справі багато документів про керівника і виконавців розстрілів.

Свідок у кримінальній справі поліцая В. Бондаренка розповіла, що він заарештовував євреїв, які ще залишалися живими після попередніх розстрілів. Це було приблизно 20 січня 1942 р. Було заарештовано 12 євреїв, в тому числі бухгалтер колгоспу Фурман. Їх на візках відвезли в Чуднівську жандармерію і розстріляли [10, арк. 26]. Про розстріли євреїв в с. Пятка Чуднівського району розповідають мешканці села [11, арк. 1, 2]. Декілька епізодів розстрілів євреїв Чуднівщини висвітлює кримінальна справа поліцая О. Дзюрбея: розстріл

листопаді 1941 р. 30-40 чол. в Чуднівському парку, арешти євреїв в с. Тютюнники та с. Короченки та розстріли їх, в тому числі закатовані Контер, Нафтула та Йосип Індикін, який до війни завідував пивним заводом на станції Ольшанка, пізніше – цегельним заводом. Сам нелюд О. Дзюрбей розповідав: «... восени 1941 р. в приміщенні тюрми райполіції здійснювали звірячі тортури і знущання над громадянкою Беккер та громадянина на ім'я Шая, потім їх розстріляли... У вересні 1941 р. брав участь в арешті громадян єврейської національності: Контера, Індікіна і Нафтулу, причому Контер був з дитиною, вони були розстріляні німцями» [12, акр. 19, 20, 22, 28].

Свідками злочинів поліції ставали пересічні мешканці міст, містечок, сіл. Важко уявити собі психологічний стан очевидців розстрілів і катувань, які серед приречених на смерть людей бачили своїх друзів, сусідів, вчителів своїх дітей, лікарів. На запитання слідчого: «Ви один стояли і дивилися на цей розстріл чи були ще з вами люди, які бачили і можуть це підтвердити?» Свідок – мешканець містечка Народичі відповів: «Так, можуть підтвердити... чоловік десять чи п'ятнадцять, вся бригада, яка косила зі мною й ішла додому» [13, арк. 103].

Часто євреїв знищували разом з ромами. Під час слідства поліцай О. Степанець розповідав: «Я конвоював 40 чол. циган до місця розстрілу і охороняв їх там під час розстрілу. В їх розстрілі я участі не брав, розстрілювали гестапівці. Так, я виконував накази німців. Так, я конвоював 22 чол. комуністів до місця розстрілу. Їх розстріляли гестапівці. Після розстрілу було наказано їх закопати і я закопав. Це було весною 1942 р. Так, я знаходився в охороні при розстрілі 600 чол. євреїв. Вони були розстріляні в лісі за м. Янушпіль в кущах. Серед розстріляних були літні люди, жінки, діти. За що їх розстрілювали я не знаю. Взагалі тоді розстрілювали всіх євреїв. Із майна розстріляних я взяв собі одну перину, швейну машину та інші дрібниці та приніс до себе на квартиру» [14, арк. 192]. Детальне вивчення матеріалів кримінальних справ поліцаїв говорить, що гітлерівська методика «остаточного розв'язання єврейського і циганського питань» на Житомирщині, як і на всій території України, мала одну

мету – знищення цих етносів, що швидше, то краще. Часто євреїв знищували разом з ромами.

На превеликий жаль, трагічні долі народів в роки Другої світової війни не стали уроком для мешканців Криму та Донбасу. Воєнні дії знову відбуваються на території України. Кількість євреїв та циган за останні 25 років значно скоротилася. За переписом 1989р. в Житомирській області мешкало 956 циган та 21 636 євреїв, за переписом 2001р. з 1 389 293 жителів області – 785 циган та 2 670 євреїв. Часто в змішаних шлюбах вказувалося на українську національність. Багато циган приховували свою національність через вороже ставлення до них владних структур та пересічних громадян.

На Житомирщині роми мешкають в селі Іванівка Житомирського району, м. Малині, невеликі громади є в Коростені, Новоград-Волинському.

Щорічно Україна відзначає Дні пам'яті жертв Голокосту 27 січня та 28-29 вересня. На увічнення пам'яті циганського етносу 2 серпня на державному рівні відзначають Міжнародний день Голокосту ромів. 8 жовтня 2004 року Верховною Радою України прийнято Постанову № 2085-ІУ «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» [15].

З початком російської агресії на Донбасі антиукраїнські та антисемітські виступи лідерів «самопроголошених республік» О. Захарченка та І. Плотницького викликали всплеск ненависті та агресії [16]. Багато євреїв та ромів змушені були виїхати зі свого постійного місця проживання. Згідно перепису 2001 р. в Україні мешкало 47 587 ромів, на Донбасі – 4 106 осіб.

На Житомирщину приїхало багато єврейських родин, якими опікуються державні структури, органи місцевого самоврядування, громадські організації області, БЦ «Хесед Шломо». Переселенцям допомагають вирішити проблеми з житлом, особливо сім'ям з дітьми. Виділяють кошти на оплату квартирного найму, найнеобхідніших речей особистого вжитку, одяг тощо. БЦ «Хесед Шломо» утримує 15 сімей.

Серед ромських регіональних громадських організацій найбільш відомі: Житомирська міська організація «Молодіжне національно-культурне

товариство «Ромастан» та Житомирська міська організація «Романо». В Житомирі в 2014 р. гостро обговорювались шляхи інтеграції ромів в українське суспільство. Так, 14 травня 2014 р. відбулася конференція представників ромських громадських організацій. Людмила Кобернік – голова правління ромських громадських організацій активно відстоювала права ромської нацменшини, шукала підтримки місцевої влади у вирішенні питання інтеграції ромів в українське суспільство.

А 23 січня 2015 року в рамках проекту «Правова та інформаційна підтримка ромів Житомирщини», який реалізує громадська організація «Національно-культурне товариство ромів «Романо Кхам», відбулося засідання круглого столу на тему проекту. Учасники дискусії зазначили, що метою вищевказаного проекту, який успішно впроваджується на території області, є залучення представників ромської громади до співпраці з державними органами влади та місцевого самоврядування з вирішення проблем місцевої національної меншини через надання пропозицій до плану Стратегії захисту та інтеграції в українському суспільстві ромської національної меншини та забезпечення її конституційних прав, надання правової та юридичної допомоги ромським переселенцям, що перебувають на Житомирщині. Було наголошено, що за 6 місяців 2014 року на Житомирщину прибуло 300 ромських родин.

Історикам та краєзнавцям важливо продовжувати дослідження документів та усних свідчень акцій ліквідації євреїв та ромів, намагатися максимально точно встановити кількість жертв політики геноциду, проаналізувавши демографічні наслідки. Толерантність на теренах України – один із способів збереження миру. Маніпулювання етнокультурними цінностями в політиці, пасивність і бездіяльність держави в міжнаціональній сфері завжди призводить до драматичних наслідків. Українська влада повинна стати модератором етнокультурного процесу.

Українська земля втратила надзвичайно гуманістичну, багату історичною спадщиною східноєвропейську єврейську культуру. «Штетли» залишилися в історії Житомирщини світлим спогадом декількох поколінь мешканців про

працелюбний, талановитий єврейський народ, який з давніх-давен жив поруч. Майже повністю була знищена громада ромів, повсякденне життя і культура яких – це життєрадісне, волелюбне буття, високопрофесійна майстерність ремісників, неповторна музична і пісенна творчість.

Список використаних джерел та літератури

1. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях / Н. Зіневич: Голокост і сучасність. – №2 (6). – 2009. – С. 156
2. Архів Управління Служби Безпеки України в Житомирській області (далі – архів УСБУ в Житомирській області), ОФ. 78, арк. 62.
3. Там само, ОФ. 77-41, арк. 26.
4. Там само, ОФ. 217, арк. 29
5. Там само, ОФ. 457 арк. 4, 16, 28
6. Там само, ОФ. 457, арк. 3, 4, 16
7. Там само, ОФ. 78, арк. 51
8. Там само, ОФ. 451, арк. 159
9. Там само, ОФ. 1486, арк. 38
10. Там само, ОФ. 7741, арк. 26
11. Там само, ОФ. 6988, арк. 1, 2
12. Там само, ОФ. 401, арк. 19, 20, 22, 28
13. Там само, ОФ. 78, арк. 103
14. Там само, ОФ. 700, арк. 192.
15. Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів: Постанова Верховної Ради України 8 жовтня 2004 року № 2085-ІУ / Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>
16. Євроазіатський єврейський конгрес осудил высказывания Захарченко и Плотницкого / Офіційний сайт Укрінформ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrinform.ua/rus/news/evroaziatskiy_evreyskiy_kongress_osudil_viskazivaniya_zaharcenko_i_plotnitskogo_1710085